

Наталія Кушель
Херсон

У статті розглядаються психологічні особливості рольових моделей особистості та їх значення. Характеристика та вплив рольових моделей на формування ролей особистості. Обговорюються проблеми індивідуума як учасника специфічних соціальних систем, і досліджуються явища стратифікації та соціальної зміни. Серед недоліків теорії можна відзначити: багато ролей не зв'язані з ідентифікованими соціальними позиціями; ролі не обов'язково зв'язані з функціями; соціальні системи далекі від стійкості; норми не завжди розділені в межах системи і не завжди ведуть до відповідності або санкціонування.

Ключові слова: роль, теорії ролей, рольові ігри, колективні ігри.

В умовах трансформуючого суспільства люди постійно стикаються з необхідністю виступати в нових психологічних ролях, присвоювати раніше невідомі суспільні функції. В межах педагогічної психології значний акцент ставиться на роль вчителя під час будь-якого контакту зі школярами, колегами, керівництвом та ін.

Рольова самореалізація, тобто презентація себе в соціально-психологічних ролях, проявах рольової ідентичності, є суттєвою складовою розвитку особистості. Рольова поведінка є однією з найважливіших форм соціальної поведінки людини. Проте, у вітчизняній психології рольові теорії ніколи не були достатньо поширеними ані при вивченні соціальних процесів та міжособової взаємодії, ані при дослідженні особистості та її поведінки.

Рольові теорії мають великий нереалізований потенціал. Поняття «ролі» активно використовується не лише в соціологічних, соціально-психологічних та психотерапевтичних концепціях, а й у концепціях особистості. В феномені «ролі» відображено як соціальні, так і індивідуальні особливості особистості, взаємодія внутрішніх та зовнішніх детермінант її розвитку і, певною мірою, її біо-соціальний дуалізм.

Аспекти значення та проблеми ролі були розглянуті рядом дослідників: дослідження рольової поведінки (Дж. О'Ніл, Т. Бір, Дж. Спенс, Р. Хелмріх, Ю. Фoa, Е. Фoa, С. Бем, Дж. Дойл, Р. Мур), дослідження закономірностей соціальних ролей (функціональна рольова теорія, теорія символічного інтеракціонізму, структурно рольова теорія, організаційно рольова теорія та когнітивно рольова теорія: Т. Парсонс, Дж. Мід, Г. Блумер, Р. Лінтон, Н. Гросс, Р. Кан, Я. Морено, М. Шеріф, Дж. Роттер, Ж. Піаже), дослідження рольових відношення до концепцій особистості (Б. Біддл, У. Айкес, Е. Ноулес, Р. Кідд, Ш. Страйкер, Ч. Гордон), дослідження поняття «ролі» вітчизняними дослідниками (І. Кона, В. Ольшанського, І. Мартинюка, Н. Соболевої, В. Єхало, Ю. Альошиною, К. Лекторською, О. Кочаряном та іншими).

Соціологи досить давно і плідно досліджують закономірності соціальних ролей і створили ряд наукових рольових теорій, серед яких можна виділити п'ять найбільш значущих: 1) функціональну рольову теорію; 2) структурну рольову теорію; 3) організаційну рольову теорію; 4) когнітивну рольову теорію; 5) теорію символічного інтеракціонізму.

Функціональна рольова теорія (Р. Лінтон, Т. Парсонс, Е. Шілз, Ф. Батс, С. Харві) зосередила увагу на характерних формах поведінки людей, що займають соціальні позиції в межах стійкої соціальної системи. «Ролі» розглядаються як функції, як розподілені, нормативні очікування, що пропонують і пояснюють ці види поведінки. Учасникам дії в соціальній системі, очевидно, запропоновані ці норми, і вони можуть розраховувати на відповідність власної поведінки цим нормам і санкціонувати інших для відповідності нормам, звернених до них. Таким чином, функціональна рольова теорія стала термінологією для опису диференційованих «ролей» стійких соціальних систем, засобом вираження для пояснення, чому ці системи стійкі і як вони стимулюють відповідність в учасниках. В даній теорії досліджуються різні форми соціальних систем, від груп до складних організацій та людських громад. Крім того, обговорюються проблеми індивідуума як учасника специфічних соціальних систем, і досліджуються

явища стратифікації та соціальної зміни. Серед недоліків теорії можна відзначити: багато ролей не зв'язані з ідентифікованими соціальними позиціями; ролі не обов'язково зв'язані з функціями; соціальні системи далекі від стійкості; норми не завжди розділені в межах системи і не завжди ведуть до відповідності або санкціонування (Biddle 1986, p. 70-71) [4].

Структурна рольова теорія (Р. Лінтон, М. Леві, С. Надел, Р. Барт, М. Мандел, Г. Уайт, С. Уіншіп) – математично виражена, аксіоматична теорія щодо структурованих відносин ролі. Невелика увага приділяється нормам або іншим очікуванням поведінки. Замість цього, більше уваги зосереджено на «соціальних структурах», задуманих як стійкі організації наборів людей («соціальні позиції» або «статуси») що поділяють ті ж самі зразки поведінки («ролі»), які спрямовані до інших наборів людей у структурі. Такі поняття ведуть до формального обговорення таких інтересів, як соціальні спільноти, подібність, рольові набори, стосунки обміну, порівняння форм соціальних систем, аналіз форм економічної поведінки. Як і функціоналісти, структуралісти намагаються досліджувати деякі з центральних інтересів соціології та антропології, хоча їхнє пророблення цих тем зовсім різне. Їхні припущення більш прості, їхня увага зосереджена більше на соціальному оточенні і менше на індивідумі (Biddle 1986, p. 72–73) [4].

Організаційна рольова теорія (Н. Гросс, Р. Кан, М. Ван-Селл, Е. ван-де-Вліерт та ін.) досліджує соціальні системи, що попередньо плануються, орієнтовані задачею та ієрархічні. Ролі, прийняті в таких організаціях, зв'язані з ідентифікованими соціальними позиціями і створені нормативними очікуваннями, але норми можуть змінюватися серед індивідумів і можуть відображати як офіційні вимоги організацій, так і тиск неофіційних груп. Маючи багатократні джерела для норм, індивідуми часто піддаються рольовим конфліктам, у яких вони повинні боротися з протилежними нормами для своєї поведінки. Такі рольові конфлікти створюють напругу і повинні бути вирішені, якщо індивідум хоче бути щасливим, і організація повинна процвітати. Серед недоліків можна назвати обмеження у вивченні ролей, що розвиваються, і ролей, що створені ненормативними очікуваннями. Також, є спірним, що організації – раціональні, стійкі об'єкти, що всі конфлікти в їхніх межах є просто рольовими конфліктами, і що учасник буде неминуче щасливим і продуктивним, як тільки вирішено рольовий конфлікт (Biddle 1986, p. 50-52) [4].

Когнітивна рольова теорія зосередилася на відносинах між рольовими очікуваннями і поведінкою. Увага приділялася соціальним умовам, що викликають очікування, методам для вимірювання очікувань, і впливу очікувань на соціальну поведінку. Багато когнітивних рольових теоретиків також цікавилися способами, якими людина сприймає очікування інших і впливом цього сприйняття на поведінку. Можна виділити декілька напрямів в рамках когнітивної рольової теорії: *Перший* бере початок з давньої дискусії Я. Морено (2008, p. 20-22) [3] про рольову гру. Згідно Я. Морено, рольова гра з'являється, коли людина намагається наслідувати ролі інших. Рольова гра, як вважається, природно з'являється в поведінці дітей і може бути здійснена як допомога і в освіті, і в терапії, як ефективний спосіб зміни очікувань. Це привело до безлічі досліджень ефективності терапевтичної рольової гри. Поява *другого* напрямку зв'язана з давньою роботою М. Шерифа присвяченою груповим нормам, але згодом він одержав додатковий імпульс іншими роботами про групові норми та ролі лідерів та ведених. *Третій* напрямок зосередив увагу на теоріях рольових попереджувальних очікувань, вперше запропонованих Дж. Роттером та Дж. Келлі. Нормативні очікування в рамках цієї групи досліджень не розглядалися. Очікування розумілися як переконання про ймовірну поведінку, і дослідники вивчали переконання обох суб'єктів про власну поведінку і переконання, приписувані іншим людям. Дослідження були головним чином спрямовані на консультування, інтерпретацію розумової хвороби, а також на розуміння сімейної взаємодії. *Четвертий* напрямок з'явився як дослідження з прийняття ролі, завдяки внескам Дж. Міда і Ж. Піаже. Хоча з'явилися також і інші інтерпретації прийняття ролі, частина дослідників припустила, що цей термін відноситься до ступеня, у якій люди приписують витончені думки іншим. Були розроблені стандартизовані методи для вимірювання витонченості прийняття ролі, і витонченість у більшій степені виявлена серед людей старших, мудріших, більш зрілих.

Теорія символічного інтеракціонізму бере початок з робіт Дж. Міда (2000, p. 32-34) [2], насамперед, його головної праці «Розум, самість та суспільство». Теорія розглядає

значення ролей індивідуальних акторів, еволюцію ролей через соціальну взаємодію, та різні когнітивні поняття, за допомогою яких соціальні актори розуміють і інтерпретують власну поведінку та поведінку інших. Хоча багато символічних інтеракціоністів обговорюють поняття норми і припускають, що розділили норми, зв'язані з соціальними позиціями, норми, як вважається, забезпечують просто набір широких імперативів, у межах яких можуть бути задіяні елементи ролей. Тоді фактичні ролі відображають норми, відносини, контекстні вимоги, обговорення умов і зростаючу визначеність ситуації, як це зрозуміло акторами. В результаті цих акцентів, символічні інтеракціоністи зробили значні внески в розуміння ролей у неофіційній взаємодії, в розуміння відносин серед ролей, прийняття ролі, емоцій, напруги та поняття самості.

Основний механізм і структура особистості, згідно цього підходу, пов'язані з рольовою сутністю. Особистість розглядається як сукупність її соціальних ролей. Людина у своєму житті, спілкуванні з іншими людьми, діяльності ніколи не залишається «просто людиною», а завжди виступає в тій чи іншій ролі, є носієм певних соціальних функцій та суспільних нормативів. За рольовою теорією Дж. Міда (2000), виконання ролі має велике значення у розвитку людської особистості. Розвиток психіки, психічної діяльності, соціальних потреб відбувається не інакше, як у виконанні визначених суспільних рольових функцій, а соціалізація людини являє собою формування її соціальних ролей.

Соціальні ролі розглядаються у трьох планах:

1) соціологічному – як система рольових очікувань, тобто задана суспільством модель ролі, що має велике значення для формування особистості й оволодіння нею соціальними ролями;

2) соціально-психологічному – як виконання ролі та реалізація міжособистісної взаємодії;

3) психологічному – як внутрішня чи уявлювана роль, яка не завжди реалізується у рольовій поведінці, але певним чином на неї впливає.

Взаємозв'язок цих трьох аспектів і становить рольовий механізм особистості. При цьому провідними вважаються соціальні рольові очікування (експектації), які визначають поведінку людини, за що концепція інтеракціонізму самим основоположником її Дж. Мідом названа «соціальним біхевіоризмом». Одне з найважливіших понять цієї теорії – «прийняття ролі узагальненого іншого», тобто уявлення себе на місці партнера по взаємодії та розуміння його рольової поведінки. При цьому людина приводить свої експектації стосовно партнера у відповідність з його соціальними ролями. Без такої відповідності не може виникнути інтеракція, а людина не може стати соціальною істотою, усвідомити значущість і відповідальність власних дій і вчинків.

Дуже важливим положенням теорії Дж. Міда (2000) є концепція самості. Під цим феноменом автор розумів здатність бачити себе як об'єкт, тобто бути одночасно і суб'єктом, і об'єктом. Для розвитку самості обов'язковою умовою Дж. Мід бачив соціальне середовище, в якому індивід набуває соціального досвіду. Механізм розвитку самості полягає в рефлексивності, тобто оберненості досвіду індивіда на самого себе. Розвиток самості в онтогенезі відбувається в процесі дитячої гри, що проходить дві стадії:

а) рольові ігри;

б) колективні ігри.

В результаті дитина навчається приймати на себе ролі узагальненого іншого, що, на думку Дж. Міда, є обов'язковою умовою формування самості.

В рамках інтеракціоністських підходів, які інколи називають «соціологією особистості», що спирається на поняття роль і розглядає життя як драматичну виставу, здійснено багато наукових досліджень в останні десятиліття, включаючи найсучасніші розробки останніх років. Вони розглядають з позицій драматургічної або рольової моделей такі феномени, як «особистість», «життя», «суспільство», «група», «організація».

Одні з найцікавіших серед них, що розвивають драматичні чи драматургічні напрями інтеракціоністських підходів, зв'язані з іменами К. Берка та І. Гофмана. Обидва автора не вважаються прямими послідовниками символічного інтеракціонізму, хоча їх ідеї (особливо – І. Гофмана) дуже близькі до цієї традиції. К. Берк є засновником теорії, яка називається «драматизм». Основна ідея драматизму спирається на два поняття: «дія» і «рух», що відрізняються за ступенем цілеспрямованості або довільності. Дії мають справу з основними формами мислення, що можуть стати переважаючими через

приписування мотивів.

І. Гофман (2000) є засновником драматургічного підходу інтеракціонізму, який полягає в тлумаченні соціального життя як ряду драматичних вистав на кшталт тих, що відбуваються на сцені. Соціальне «Я» людини, її самість не є власністю актора, а скоріше продуктом театралізованої взаємодії між виконавцем та публікою. Місце взаємодії людини з соціумом (так само як театральні підмости для драматичного актора) І. Гофман структурує, виділяючи «передній план» дії, «обстановку», «особистий передній план», «закулісну зону», «зовнішню зону» і «ніяку область». Знаходячись на передньому плані, чи на авансцені соціальної вистави люди як правило намагаються подати ідеалізований вигляд самих себе, приховуючи щось таке в собі, що могло б змінити враження публіки на негативне. Це явище має як негативну, так і позитивну сторону. Негативна описується поняттям «стигма», тобто розбіжністю між явною та дійсною соціальними ідентичностями (практично кожна людина має в тій чи іншій сфері свої стигми). Ці процеси можуть мати і позитивне, прагматичне значення, що лягло в основу розробленого І. Гофманом (2000) практичного методу «управління враженнями». Цей метод базується на різних прийомах корекції індивідуальної поведінки людини та її взаємодією з командою (а також тактику поведінки команди). Метод управління враженнями успішно використовується в сучасних практичних технологіях створення іміджу.

Інтеракціоністський підхід у дослідженні особистості представлений також такими іменами, як Т. Сарбін, К. Шейб, Ч. Гордон, Р. Карсон, Т. Шибутані та ін.

В той же час цей напрямок досліджень представляється досить перспективним не лише для вітчизняної, а й для світової психології. Розвиток рольових і драматургічних підходів – це можливий шлях подолання обмеженості сучасних персонологічних концепцій, а також зняття протиріч між практичними і теоретичними науковими психологічними підходами. Рольову теорію особистості можна розглядати і як перший крок до метатеорії особистості, що долає натурфілософську роз'єднаність багатьох існуючих теорій особистості.

Література:

1. Гофман І. Представление себя другим в повседневной жизни / И. Гофман; пер. с англ. – М. : «Канон-пресс-Ц»; «Кучково поле», 2000. – 304 с.
2. Мід Дж. Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста / Дж. Г. Мід; пер. з англ. – К. : Український центр духовної культури, 2000. – 374 с.
3. Морено Я. Психодрама / Я. Л. Морено – 2-е изд. / пер. с англ. – М. : Изд-во Института Психотерапии, 2008. – 496 с.
4. Biddle B. J. Recent developments in role theory / B. J. Biddle // Annual Review of Sociology. – 1986 – V. 12. – P. 67–92.
5. Gross N. Explorations in role analysis: Studies of the school superintendency role / N. Gross, W. S. Mason, A. W. McEachern. – N. Y. : Wiley, 1958. – 379 p.

Literatura:

1. Hofman Y. Predstavlenye sebya druhym v povsednevnoy zhyzny / Y. Hofman; per. s anhl. – М. : «Kanon-press-Ts»; «Kuchkovo pole», 2000. – 304 s.
2. Mid Dzh. H. Dukh, samist' i suspil'stvo. Z tochky zoru sotsial'noho bikheviorysta / Dzh. H. Mid; per. z anhl. – К. : Ukrayins'kyu tsentr dukhovnoyi kul'tury, 2000. – 374 s.
3. Moreno Ya. Psykhodrama / Ya. L. Moreno – 2-e yzd. / per. s anhl. – М. : Yzd-vo Ynstytuta Psykhoterapyu, 2008. – 496 s.
4. Biddle B. J. Recent developments in role theory / B. J. Biddle // Annual Review of Sociology. – 1986 – V. 12. – P. 67–92.
5. Gross N. Explorations in role analysis: Studies of the school superintendency role / N. Gross, W. S. Mason, A. W. McEachern. – N. Y. : Wiley, 1958. – 379 p.

В статье рассматриваются психологические особенности ролевых моделей личности и их значение. Характеристика и влияние ролевых моделей на формирование ролей личности. Обсуждаются проблемы индивидуума как участника специфических социальных систем, и исследуются явления стратификации и социального изменения. Среди недостатков теории можно отметить: много ролей не связаны с

идентифицированными социальными позициями; роли не обязательно связаны с функциями; социальные системы далеки от устойчивости; нормы не всегда разделены в рамках системы и не всегда ведут к соответствию или санкционирования.

Ключевые слова: роль, теории ролей, ролевые игры, коллективные игры.

The article deals psychological especially of roles models and its meaning. Characteristics and influence role models from forming roles of personality. The problems of the individual as a member of specific social systems, and investigates the effects of stratification and social change. Among the shortcomings of the theory include: many roles not associated with identifiable social position; roles are not necessarily connected with the functions; social systems far from stability; rules are not always separated within the system and does not always lead to compliance or sanctioning.

Key words: role, theorys of roles, role game, kolektivnyye games.